

XI-XIII ƏSRLƏRDƏ GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ MƏDƏNİ YÜKSƏLİŞ

Türkan Əhmədova

Lənkəran Dövlət Universiteti, Lənkəran, Azərbaycan

e-mail: turkan_ahm@mail.ru

Xülasə. Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi olan orta əsr şəhərlərindən biri Gəncədir. Şəhər XI-XIII əsrlərdə təkcə Azərbaycanın deyil, eyni zamanda Yaxın Şərqi ən görkəmli şəhərlərindən sayılırdı. Bəhs edilən dövr Gəncə şəhərinin mədəniyyətinin çiçəklənmə dövrü sayılırdı.

Gəncə adı farscadan tərcümədə xəzinə, var-dövlət saxlanılan yer mənasını daşıyırdı. Xəzinə kimi qiymətli olan bu şəhər dünya ədəbiyyatına Əbül-üla Gəncəvi, Qivami Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Şətərli Yusif əs-Sirafi və digər dahiləri bəxş etmişdir.

XII-XIII əsrlərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmiş Gəncə şəhəri ticarət və sənətkarlıq sahələrinin inkişafına görə fərqlənirdi. Gəncənin sənətkar əhalisi sezlərdə birləşmişdi. Onların əsas məqsədi şəhər əyanlarına qarşı durmaq, eyni zamanda sənətkarlar arasında istehsalatı tənzimləmək idi. Bu sənətkar birliklərindən - qərbdə “qardaşlıqlar”, şərqdə isə “əxilər” mühüm yer tuturdu. “Əxi” təşkilatları Şərqi orta əsr şəhərlərinin həyatında böyük rol oynamışdı.

Tarix boyu dağıdıcı zəlzələlərin və xarici işğalçıların hücumlarından sarsılan Gəncə şəhəri yenə də, öz xüsusi memarlıq üslubunu, əsrarəngizliyini saxlaya bilmişdir. Günümüzdə gəlib çatan memarlıq abidələri Gəncənin mahir ustalarının iş üslubundan xəbər verir.

Qədim və zəngin tarixə malik olan Gəncə şəhəri möhtəşəm müdafiə qurğuları ilə seçilirdi. Lakin Azərbaycanda baş verən dağıdıcı zəlzələlər nəticəsində Gəncədə XII əsrə aid heç bir bina zamanəmizə salamat gəlib çatmayıb.

XIII əsrin əvvəllərindən başlayan monqol basqınlarının fəsadları da Gəncə şəhərindən yan keçməmişdir. Monqollar hücum etdikləri əraziləri dağıdır, şəhər və kəndləri viran edirdi.

Monqolların dağıdıcı basqınları və 1235-ci ildə baş verən səkkiz bal gücündəki ikinci zəlzələ nəticəsində qədim Gəncə şəhərinin tarixi memarlıq abidələri dağılmışdır. Lakin zəlzələdən qısa müddət sonra Gəncə şəhəri yenidən inkişafa doğru addımladı.

Açar sözlər: Gəncə, Arran bölgəsi, mədəniyyət mərkəzi, arxeoloji tədqiqatlar, memarlıq, sənətkarlıq.

Giriş

Azərbaycanın yüksək tərəqqi etmiş ən qədim şəhərlərindən biri Gəncə şəhəridir. Bu diyar özünün memarlıq üslubu, gözəl tikililəri ilə seçilirdi. Əzəmətli çinarları ilə ad qazanmış Gəncə X əsrin ortalarında Salarilər dövlətinin hakimiyyəti altında olmuş, daha sonra isə Şəddadilər dövlətinin mərkəzi şəhəri olmuşdur. XI əsrdə Şəddadilər dövründə güclənmiş Gəncə Arranın ən nəhəng şəhəri kimi, ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm yeri olan şəhərə çevrilmişdir.

Dünya şöhrətli elm və incəsənət xadimlərinin yaşayıb yaratdığı bu şəhər Azərbaycanın mədəniyyətinin inkişafında misilsiz rol oynamışdır. XI-XIII əsrlər Gəncə şəhərinin inkişaf tarixində ən parlaq səhifələrdəndir.

Yazılı mənbə materiallarına və arxeoloji tədqiqatlara əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Orta əsrlərdə möhtəşəm bir şəhərə çevrilən Gəncə, həmin yerlərdə çox qədimlərdən mövcud olmuş eyni adlı yaşayış məskəni əsasında meydana gəlmişdir. Bu yaşayış məntəqəsi

mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşdiyindən, məhsuldar qüvvələrin və ticarətin daha da inkişaf etməsi nəticəsində sonralar şəhərə çevrilmişdir [9, s.144].

XII-XIII əsrlərdə Gəncə təkcə müsəlman intibahının deyil, həm də xristian, alban intibahının mədəniyyət mərkəzi idi. Bu mədəniyyət nümayəndələrinin Gəncə şəhərində yaşayıb yaratmalarında Bərdə ədəbi mühitinin böyük təsiri olmuşdur [7, s. 38].

Orta əsrlər dövrü Gəncədə xalq ədəbiyyatı bir çox şaxələrdə inkişaf tapmışdı. Aşıq poeziyası, dastançılıq ənənəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Yazılı bədii ədəbiyyat Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Marağa və digər şəhərlərdə fəaliyyət göstərən poetik məktəblərdə təmsil olunmuşdu. Bu dövr yazarları orta əsr müsəlman Şərqi elmində qəbul olunmuş ənənəyə görə öz əsərlərini ərəb və ya fars dillərində yazırdılar.

XI əsr məşhur ilahiyyatçısı, tarixçisi, ədibi Əbu Nəsr ibn Hibbətullah ibn Makula Beyləqan, Bərdə və Gəncə şəhərlərində elmi məclislərdə iştirak etmişdi. O, Gəncə şəhərinə səfəri zamanı ziyarət etdiyi yerlər arasında Gəncə cəməsi və kitabxanasının adını xüsusi qeyd edir. Gəncə kitabxanasında İbn Makula həmin kitabxananın mühafizi naxçıvanlı Xodadat ibn Asim ən-Nəşəvi ilə görüşmüş və onun hədislərini dinləmişdi. XII əsrin tanınmış ilahiyyatçı alim Şeyx Əbu Tahir əs-Siləfi əl-İsfahani Azərbaycana səfərində olmuş, həmin şəhərlərin hafizləri, tanınmış şeyxləri ilə görüşərək fikir mübadiləsi aparmışdır. Əs-Siləfi Gəncədə olarkən bu şəhərə başqa müsəlman ölkələrində elmi səfərə gəlmiş bir çox alimlərlə də görüşmüş, fikir mübadiləsi aparmışdır. O, “Mucəm əs-Səfər” əsərində Gəncə və onun Nizamiyyə mədrəsəsi haqqında məlumat verir, qazi Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd ət-Təbəriyənin müdərris vəzifəsində çalışır [3, s. 177].

Şeyx əs-Siləfinin “Mucəm əs-Səfər” əsərində Arran bölgəsinin mədəni həyatı ilə bağlı qiymətli məlumatlar vardır.

Şirvan, Gəncə, Naxçıvan, Dərbənd, Səlməs kimi mədəniyyət mərkəzlərinə səfər etmiş əs-Siləfi, bu bölgələrdəki kitabxana, məscid, mədrəsə və hədis evlərində yerli alimlərlə birgə diskussiyalarda iştirak etmiş, yerli alimlərlə fikir mübadiləsi aparmış, onların haqqında bilgi vermiş, onlara hədis öyrətmiş, özü isə yerli alimlərdən hədis öyrənmişdir. O dövrdə Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhəri sufi şeyxlərinin hədis məclislərində toplaşaraq fikir mübadiləsi apardıqları elm mərkəzlərindən idi. İbn Xəllikan onun Gəncə ziyarəti haqqında məlumat verərək bildirir ki, hədis toplamaq niyyəti bir çox şəhərlərə, o cümlədən Gəncəyə səyahət etmiş əs-Siləfi orada çoxsaylı hafizlər, zəmanəsinin tanınmış şeyxləri ilə görüşmüşdü. Əs-Siləfi kimi alim şeyxlərin Gəncə ziyarətində yerli alimlərlə görüşərək elmi mübadilə aparması yerli mədəni mühitin abu havasından xəbər verir [4, s. 28-29].

Əbu Nəsr ibn Hibbətullah ibn Makula və Əbu Tahir əs-Siləfi kimi sufi alimlərin Gəncə şəhərini ziyarət etməsi və onların yerli sakinlərlə fikir mübadilələri burada yerli sufi alimlərin olmasını təsdiqləyir.

Bu şəhər ziyalılar diyarı hesab oluna bilər. Dövrün dahi şəxsiyyətləri, Əbül-üla Gəncəvi, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Tacəddin Katibi, Qəvam Mütərəzzi, Şətərli Yusif əs-Sirafi yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Şərqi aləmində tanınmışdılar.

Bəhs olunan dövrün mədəniyyətinin zirvəsi Şeyx Nizaminin (1141-1209) yaradıcılığı ilə bağlıdır. Dahi şair və mütəfəkkir təkcə ədəbiyyat sahəsində deyil, tarix və ritorika, astronomiya, fəlsəfə, kimya, memarlıq, rəssamlıq, coğrafiya və təbabət sahəsində elmi biliklərə yiyələnmişdi. Bəşəriyyətə “Xəmsə”ni bəxş edən filosof şair öz yaradıcılığında ictimai-siyasi, etik, fəlsəfi və digər mövzulara toxunmuşdur.

Nizami əsərlərini ana dilində yazmasa da, həmişə vətəni Azərbaycana və doğma xalqına cani-qəlbədən bağlı olmuş, həmişə bir azərbaycanlı kimi düşünmüş, öz milli mənsubiyyəti, xalqı, onun tarixi və adət-ənənələri ilə qürur duymuş, əsərlərində çoxlu türk mənşəli sözlər, xalq ifadələri işlətməmiş, Azərbaycan xalq məsəlləri, atalar sözlərinə müraciətlə fars sələflərindən fərqlənmişdir.

“...XI-XII əsrlər Azərbaycan poeziya məktəbinin poetik özəlliklərindən biri də fars dilində yazılmış əsərlərdə türk sözlərinin işlənməsi olmuşdur” [11, s. 163].

Onun əsərlərini oxuduqca burada ayrı-ayrı sənət sahələrinin inkişafı, maddi-mədəniyyət nümunələri və hətta sənətkarlar haqqında da müxtəlif məlumatlar əldə etmək olur.

Nizami və müasirlərinin əsərlərinə əsasən ədəbi tənqiddəki intibahı əsas alaraq şairin yaşadığı XII əsri Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl dövrü adlandırmaq mümkündür.

Şairin həyat və yaradıcılığı Gəncə şəhəri ilə qırılmaz surətdə bağlı idi. Vətənpərvər şair əsərlərində gəncəli olması ilə iftixar etmiş, “Xəmsə”yə daxil olan ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndə Gəncəni sehrkarlar yurdu Babil ilə müqayisə etmişdi.

Gəncə - Harut sehirli Babil deyil, bəs nədir?
Ürəyim - ulduzlara nur saçan bir Zöhrədir.
Zöhrədəki ucalıb Mizan bürcünə Gəncə,
Onu belə ucaldan ülvi sözümdür, mənə.

Nizami təhsilini Gəncədə almış, burada yaşamış və vəfatından sonra da burada dəfn olunmuşdur. Onun vəfat tarixi dəqiq məlum deyildir. Bir çox müəlliflərin fikrincə Nizami Gəncəvinin vəfat tarixi 1180, 1190 və ya 1195-ci ilə təsadüf edir. Ələsgərzadəyə görə isə şair təxminən 1208-1209-cu illərdə dünyasını dəyişmişdir.

Şairin məzarı gəncəlilərin ziyarətgahlarından birinə çevrilib. Onun məzarı üzərində ucalan türbə XIII əsrin əvvəllərinə aiddir. O zamandan bəri bu memarlıq nümunəsi bir neçə dəfə bərpa olunmuşdu.

Mənbələrin məlumatına əsasən Azərbaycanın bir sıra rayonlarında dahi sənətkarın adını daşıyan kəndlər mövcuddur. Gəncə ətrafında Şıx düzü də Şeyx Nizaminin adı ilə bağlıdır.

Səlcuq hökmdarı Sultan Səncər (1118-1157) sarayında yaşayan məşhur Azərbaycan şairəsi Məhsətinin əslı Gəncədən idi. Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov Məhsəti haqqında aşağıdakıları yazır: “O, poeziyada incə zövqü ilə seçilirdi. Onun şeirlərindən bir çoxu Atəşgahda yerləşdirilmişdir. Məhsəti istedadlı şairə idi. Onun “rübai” şeirləri, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, realizmlə doludur” [7, s. 39].

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, Məhsəti Gəncəvinin əsl adı Rəziyyə olmuşdur. Məhsəti (“Məh”-böyük, “səti”-xanım) isə şairənin təxəllüsü olmuşdur.

Şirvanşah II Mənuçöhrün sarayında cəmlənmiş şairlərin başında Nizaməddin Əbül-Üla Gəncəvi dururdu. O, “Ustad əş-şüara” (Şairlərin başçısı) adı ilə tanınırdı. Əbül-Üla Gəncəvi ədəbi məktəb yaratmış şəxsiyyətlərdən biri idi. Onun əsərləri tam şəkildə bizə çatmamış, yalnız müxtəlif əsərlərin içərisində müəyyən hissələrə rast gəlinmişdir.

Şirvanşahlar dövləti ilə yanaşı, Eldənizlər dövlətinin dövründə də, şairlər və alimlər himayə olunurdu. Bu dövrdə Gəncə şəhəri bir çox alimlərin və şairlərin vətəni olmuşdur. Atabəy Qızıl Arslanın sarayında həmin dövrün böyük şairi 1193-cü ildə vəfat etmiş Mücirəddin Beyləqani yaşayırdı.

Şərqi mədəniyyət mərkəzi olan Gəncə şəhərinin əhalisi bir neçə mərtəbəli və özünəməxsus memarlığı ilə seçilən evlər tikmiş, bağlar salmışlar. Gəncə ustalarının hazırladıqları gil qablar üzərində olan zərif həndəsi naxışlar, təsvirlər göz oxşayır.

Gəncə və onun ətraf ərazilərində dövrün görkəmli şəxsiyyətlərin (şairlərin, alimlərin və digər şəxsiyyətlərin) xatirəsini əbədiləşdirmək üçün türbələr tikilmişdir. Orta əsr Gəncə türbələri öz memarlıq quruluşuna görə fərqlənirdi. Bu türbələr küpşəkili və çoxbucaqlı formadadırlar. Türbələrin tikintisində bir qayda olaraq ağac materiallardan istifadə edilməmişdir və türbə tağlarına nəbati, həndəsi naxışlar həkk edilmişdir. Bu türbələr islam dininin qəbul olunmasından sonrakı dövrə aid edilir. Türbələrdə insan və ya heyvan təsvirləri yoxdur. Bunu İslam ənənələri ilə bağlamaq olar. Dağıntılara məruz qalmış orta əsr türbələrinin bəzilərinin kitabələri də bizə gəlib çatmayıb.

XI-XII əsrlərdə Gəncə, Təbriz və Ərdəbil metalışləmə sənətinin, o cümlədən də dəmirçiliyin iri mərkəzləri idi. Orta əsrlərdə Azərbaycanda dəmirçilik sənətinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün dəmirçi İbrahim Osman oğlunun 1063-cü ildə hazırladığı Gəncə darvazası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Darvazanın çərçivəsi döymə üsulu ilə hazırlanaraq, dəmir qollar çərçivəyə köndələn vəziyyətdə bərkidilmişdir. Darvaza üzərində olan yazıdan bəlli olur ki, onun hazırlanmasında dövrün məlum texniki üsullarından istifadə edilmişdir.

Müxtəlif silahlara tələbat, eləcə də Gəncə həndəvərlərində dəmir və mis filizi yataqlarının olması silah istehsalının buradakı inkişafına şərait yaratmışdı. İbn əl-Əsir yazır ki, monqollar birinci basqın zamanı Gəncəyə yaxınlaşarkən “öyrəndilər ki, Gəncənin çoxlu cəsur sakinləri var, onların silahları çoxdur...” .

Həmdullah Qəzvini yazdığı kimi “Gəncə Arran şəhərlərinin anası olmuş”, sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət və inzibati mərkəz kimi çox tez inkişaf etmişdir. Gəncə Yaxın və Orta

Şərqi məşhur şəhərləri olan İsfahan, Mərv, Tus və Ağsaray kimi görkəmli və nemətli olmuşdur [10; s.143].

Ümumiyyətlə, XI-XII əsrlərdə Gəncə həm müsəlman, həm də xristian Alban intibah mədəniyyətinin mərkəzi olmuşdur.

Qədim Gəncədə zərgərlik, şüşə istehsalı, ağacışləmə və daşyonma sənətləri geniş intişar tapmışdır. Müxtəlif çeşidli və al-əlvən rəngli xalılar, xalçalar toxucuların zərif barmaqlarının inciləri idi. Lakin gözəl zövqlə hazırlanan rəngli ipək parçalar Yaxın və Orta Şərqdə şöhrətlənirdi. Zəkəriyyə Qəzvini yazır ki, Gəncənin ipəyi başqa ölkələrin ipəyindən keyfiyyətli, xeyli qəşəng və üstün idi... [1, s. 79].

XI əsrdə Məlik şahın vəziri Nizamülmülk yazır ki, Gəncə ipəyindən toxunan paltarlar Səlcuq imperiyasında yüksək rütbəli hərbi adamlara hədiyyə kimi verilir. Bəzi müəlliflər Gəncəni Şərqi ən məşhur ticarət mərkəzi hesab edirdilər [2, s. 192].

Bu dövrün parçaları üzərindəki naxışlar «metal» xasiyyəti daşımır, yəni naxışlar əvvəlki dövrlərə aid olan bərklikdən və ağırlıqdan uzaqlaşmışlar. Bu da onunla izah olunur ki, o dövrün ustaları əvvəlki dövrlərdən fərqlənərək, daha zərif parça istehsal edir və bu parça üzərindəki naxışları bir sapla deyil, bir neçə rəngli sapla bəzəməyə başlayırlar [5, s. 11].

Bu yerləri gözü ilə görə, qəlbi ilə duyan XIII yüzilliyin məşhur səyyahı Zəkəriyyə Qəzvini görün nə deyir?! “Gəncə Arranın qədim istehkam şəhəridir. Müsəlman aləminin sonuncu keşik məntəqəsi sayılır. Şəhərin özündə kanal vardır. Ona iki yolla enmək olar. Biri “Qəbiristanlıq qapısı” adı ilə məşhurdur. İkincisi isə “Bərdə qapısı” adlanır. Əhali suyu Qəbiristanlıq qapısından götürür və ipəyi suda yuyurlar. Onda əla ipək alınır və onun qiyməti yüksək olur...” [6, s. 34].

Gəncədə sənətkarlar “Əxi” adı altında təşkilatlarda birləşirdilər. Ərəb sözü olan “əxi”, Azərbaycanca “qardaş”, “qardaşlıq təşkilatı” mənasına gəlir. Bu təşkilatın rəhbərləri eyni zamanda, “Comərd” adlandırılırdı. Bir sıra tədqiqatçıların fikirlərinə görə Gəncə şəhərində yerləşən “Comərdi-Qəssab” türbəsinin bu təşkilatın rəhbərlərindən biri ilə bağlı olmasını qeyd edirlər. Cənəzi gizli şəkildə dəfn olunduğu üçün adı məxfi saxlanılmış və “Comərd” kimi qeyd edilmişdir.

Əxilik XII-XIII əsrlərdə şəhərin sosial həyatında mühüm rol oynamışdı. Bu təşkilat, həm də sənətkarların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmişdi. Onların əsas məqsədlərindən biri istehsalatı sənətkarların özləri arasında tənzimləmək idi.

Orta əsr Arran keramika məktəbi, xüsusilə onun Gəncə və Şəmkir mərkəzləri üçün XI-XIII əsrlərdə yastı oturacağı, uzunsov və ya armudvari gövdəsi, dar boğazı, tək qulpu olan bardaqların qırmızı boya ilə günəşi xatırladan naxışla bəzədilməsi geniş tətbiq edilirdi. Boğazdan çiyənə keçiddə qırmızı boya ilə dairə, həmin dairədən gövdənin aşağısına doğru burulan zolaqlar çəkilirdi. Bardağa üstədən baxdıqda boyalı bəzək hərəkətdə olan günəş təsvirini xatırladır [3, s. 125].

XI əsr coğrafiyaşünası İbn Xordadbeh Arranda qabların hazırlanmasında ağ gildən istifadə edildiyi haqqında məlumat vermişdir. XI-XIII əsrin əvvəllərində Gəncədə dulusçuluq

sənətkarlığın əsas sahələrindən biri kimi inkişaf tapmışdı. Yeni növ qabların hazırlanma texnikası bunu sübut edir.

Şirli saxsı qabların oturacağına altına möhür vurulması səciyyəvi hal almışdı. Qabların üzərində heyvan və quş şəkilləri təsvir olunmuşdur. Bəzi qablar da vardır ki, onların üzərində heç bir təsvirə rast gəlmək olmur. Belə qablara Gəncə və onun ətrafında aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı rastlanmışdır.

Əldə olunan arxeoloji materiallar XI-XIII əsrin əvvəllərində Gəncə və onun ətraf ərazilərində metalışləmə sənətinin inkişaf etdiyini göstərir. Bütün bunlar metaldan hazırlanmış məhsulların çeşidlərinin çoxalmasına, keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olur. XI-XIII əsrin əvvəllərinə aid təbəqədə metaldan yeni texniki üsulla hazırlanmış müxtəlif çeşidli əşyalara, istehsalat tullantılarına və s. daha çox təsadüf olunur [8, s. 196].

XI-XIII əsrlərdə zəngin arxitektura abidələri ilə seçilən şəhərlərdən biri məhz Gəncə idi. Təəssüflər olsun ki, dəfələrlə təbii fəlakətlər və yadelli basqınları ilə üzləşən şəhərin memarlıq abidələrinin əksəriyyəti bu günümüzdə gəlib çatmamışdır. XIII əsrin sonu- XIV əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda mədəniyyət yenidən inkişafa doğru irəliləmişdir. Bu zaman Azərbaycanın digər şəhərləri kimi Gəncə şəhərində də inkişaf nəzərə çarpır. Bu dövrdə bir çox memarlıq abidələri inşa olunmuşdur. Çox güman ki, VIII əsrə aid etdiyimiz İmamzadə türbəsinin 1139-cu il zəlzələsindən sonra qalması mümkün deyildi. Çünki zəlzələdən sonra heç bir bina və ya abidələr salamat gəlib çatmamışdır. Daha sonra isə 1235-ci ildəki 8 bal gücündə baş verən zəlzələ Gəncədə XIII əsrə aid bütün abidələrin dağılmasına səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də türbənin mərkəz hissəsinin inşasını XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Nəticə

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, Şəddadilərin mərkəzi şəhəri olan Gəncə şəhəri XI əsrdə Arranın nəhəng şəhərlərindən olmuşdur. Bu dövrdə Gəncə ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynayırdı. Şəhər ticarət və sənətkarlıq mərkəzi kimi məşhurlaşmışdı.

Gəncədə dahi şəxsiyyətlər – Nizami Gəncəvi, Əbül-üla Gəncəvi, Qivami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi və alban xristian mədəniyyətinin nümayəndələri olan David Alavik, Mxitar Qoş, Kirakos Gəncəli və digər şəxsiyyətlər yaşayıb yaratmışlar.

Gəncədə sənətin müxtəlif sahələri, eyni zamanda memarlıq, incəsənət də inkişaf etmişdi. Təsadüfi deyil ki, müəllifi bəlli olmayan “Əcaib əd-dünya” əsərində Gəncə varlı və inkişaf etmiş şəhər kimi qeyd olunur. Əsərdə şəhərin hündür və möhkəm qala divarları haqqında da məlumatlar yer almışdı. Sürətli inkişaf edən Gəncə şəhərində XI-XIII əsrlərdə bürclər, məqbərə, qala divarları, məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar, bazar və s. inşa edilmişdir.

Ümumiyyətlə XI-XIII əsrlərdə Gəncə şəhəri möhtəşəm istehkamlara malik bir şəhər olmuşdur. Zəkəriyyə əl-Qəzvininin sözləri ilə ifadə etsək, müsəlman aləminin sərhədində yerləşən Gəncə şəhəri öz istehkamları və əhalisinin cəsurluğuna görə seçilirdi.

Bu baxımdan Azərbaycan tarixində önəmli yer tutmuş Gəncə şəhərinin müxtəlif dövrlərinin hərtərəfli öyrənilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov, T. (1986). *Mərd qalalar, sərt qayala.*, Bakı, 139 s.
2. Bünyadov, T. (1960). *Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri.* Bakı, 236 s.
3. Dostiyev, T. (2016). *Azərbaycanın orta əsr şəhərləri (IX–XIII əsrin əvvəlləri).* Dərs vəsaiti, Bakı, 200 s.
4. Əliyeva, N. (2016). *Şeyx əs-Silafi və Azərbaycan.* Bakı, 160 s.
5. Əfəndiyev R. (1960). *Azərbaycanın maddi-mədəniyyət nümunələri (geyimlər).* Bakı, 35 s.
6. “Gəncə şəhərinin tarixi”. (2004). *Elmi-praktik konfransın materialları (sentyabr-oktyabr).* Bakı, 258 s.
7. İsayev, Ə. (2008). *Gəncə və gəncəlilər.* Bakı, 596 s.
8. Məmmədov, A. (2014). *Qədim Gəncə (arxeoloji tədqiqatlar əsasında).* Bakı, 176 s.
9. Məmmədov, A. (2008). *Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (Ən qədim zamanlardan-XIX əsrə qədər).* Gəncə, 297 s.
10. Məmmədov, A. (2008). *Arxeologiya və etnoqrafiya (Dərslük).* Gəncə.
11. Nəcəfzadə, Ə. (2019). *Nizaminin türklüyü və türklüyə münasibəti Azərbaycan nizamişünaslığında (Monoqrafiya).* Bakı: Elm və təhsil, 224 s.

CULTURAL RISE IN GANJA IN XI-XIII CENTURIES

Turkan Ahmadova

Lankaran State University, Lankaran, Azerbaijan

Ganja is one of the medieval cities, the cultural center of Azerbaijan. In the XI-XIII centuries, the city was considered one of the most prominent cities in Azerbaijan and the Middle East. This period is considered the heyday of Ganja culture.

The name Ganja, translated from Persian, meant a place where treasures and riches were kept. This city, valuable as a treasure, presented the world literature with Abul-ul Ganjavi, Givami Ganjavi, Nizami Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Shatarli Yusif al-Sirafi, and other geniuses.

The city of Ganja, which developed significantly in the XII-XIII centuries, was distinguished by the development of trade and crafts. The handicraft population of Ganja was united into workshops. Their main goal was to oppose the city authorities, as well as to regulate production among artisans. Of these artistic associations, the “brotherhoods” in the west and the “axis” in the east occupied an important place. The Axis organizations played an important role in the life of the medieval cities of the East.

The city of Ganja, shaken by devastating earthquakes and foreign invasions throughout history, has managed to preserve its special architectural style and mystery. The architectural monuments that have survived to this day testify to the style of work of the skilled craftsmen of Ganja.

The city of Ganja, with its ancient and rich history, was distinguished by magnificent defensive structures. However, as a result of devastating earthquakes in Azerbaijan, not a single building of the XII century in Ganja has been preserved.

The consequences of the Mongol invasions, which began at the beginning of the 13th century, did not go unnoticed in Ganja. The Mongols destroyed the territories they attacked, destroying cities and villages.

As a result of the devastating Mongol invasions and the second eight-magnitude earthquake in 1235, the historical and architectural monuments of the ancient city of Ganja were destroyed. However, soon after the earthquake, the city of Ganja began to develop again.

Keywords: Ganja, Arran region, cultural center, archaeological research, architecture, crafts.

КУЛЬТУРНЫЙ ПОДЪЕМ В ГЯНДЖЕ В XI-XIII ВЕКАХ

Тюркан Ахмедова

Лянкяранский государственный университет, Лянкярань, Азербайджан

Гянджа – один из средневековых городов, культурный центр Азербайджана. В XI-XIII веках город считался одним из самых выдающихся городов не только Азербайджана, но и Ближнего Востока. Этот период считается расцветом культуры Гянджи.

Название Гянджа в переводе с персидского означало место, где хранились сокровища и богатства. Этот ценный, как сокровище, город подарил мировой литературе Абул-ула Гянджеви, Гивами Гянджеви, Низами Гянджеви, Махсати Гянджеви, Шатарли Юсиф ас-Сирафи и других гениев.

Город Гянджа, значительно развившийся в XII-XIII веках, отличался развитием торговли и ремесел. Ремесленное население Гянджи было объединено в мастерские. Их основной целью было противодействие городским властям, а также регулирование производства среди ремесленников. Из этих художественных объединений важное место занимали «братства» на западе и «ахисы» на востоке. Организации «Ахи» играли важную роль в жизни средневековых городов Востока.

Город Гянджа, на протяжении всей истории сотрясаемый разрушительными землетрясениями и иноземными нашествиями, сумел сохранить свой особый архитектурный стиль и таинственность. Сохранившиеся до наших дней архитектурные памятники свидетельствуют о стиле работы искусных мастеров Гянджи.

Город Гянджа со своей древней и богатой историей отличался великолепными оборонительными сооружениями. Однако в результате разрушительных землетрясений в Азербайджане не сохранилось ни одного здания XII века в Гяндже.

Последствия монгольских нашествий, начавшихся в начале XIII века, не остались незамеченными в Гяндже. Монголы разрушали территории, на которые нападали, уничтожая города и села.

В результате опустошительных монгольских нашествий и второго восьмибалльного землетрясения 1235 года исторические и архитектурные памятники древнего города Гянджи были разрушены. Однако вскоре после землетрясения город Гянджа снова начал развиваться.

Ключевые слова: Гянджа, Арранский район, культурный центр, археологические исследования, архитектура, ремесла.

Daхil oldu: 01.03.2022;

Çара qəbul edildi: 30.05.2022;

Çар edildi: 20.06.2022